

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Մ. ԽՈՐԵՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԵԿԵՐՄԱՆ ԽՈՐԵՆՆԵՐԻ

Թղթականութիւն Կ. Նոյնիքիւրի առ խմբ. «Հանդիսք»:

(Հրահանգներ — Բեռն — Գրք.)

Այժմ կ'անցնիմ քիչ մը քննադատելու այն համաձայնութեանց մին՝ զոր Մաղաղասայ հետ կը համեմատեմ կարիէր, այսինքն՝ Խոր. Բ, 2գ: Երեք աղբիւրներն ալ երկարորէն յառաջ կը բերեմ աւելի քան որչափ բերուած է ի «Հանդէս», 1894, էջ 57:

Ժամանակագրութիւն
(Chron. Pasc. p. 280)

Մ. Խոր. Բ, 2գ
(Moïse II, 83)

Մաղաղաս
(Malalas p. 317, l. 1-)

Χρονολόγιον.....
κινησαντος κα-
τα των δυσα-
ρεσταντων τυ-
ραννων

Սա յառաջ քան
ղեկագաւորին,
մինչդեռ կեսոր
էր պարտեալ
ի մարտն, եւ
արամու թիւ,
մեծաւ

են δε τοις χρόνοις
της βασιλείας
αυτου πόλεμος
ἐγένετο ἐν τῇ
δύσει μέγας και
ἐξηλθε... και
ἤττηθη... και
θλιβόμενος ἐν
τῷ μύλλειν αὐ-
του καθύδιν
και ἔλκυσσεν εἰς
ἕλπον εἶδε κατ'
ὄναρ ἐν τῷ
ὄνραν στανρόν

ծωφθῇ αὐτῷ κατ'
αὐτῶν ἀπερχο-
μένη πολέμῳ
φωτοειδῶς ἐν
τῷ οὐρανῷ, τὸ
σημεῖον τοῦ
στανρόν,
μέσον και ὑποκά-
τω, διὰ φωτοει-
δῶν γράμματων
ταῦτα, ἐν τούτῳ
νίκα...

Ննիւալ, երեւո-
թապա. նմա ի
քան խաչ սա-
տեղից յեր-
կնից,

են ᾧ ἐπεγέγραστο
ἐν τούτῳ νίκα...

... αὐτίκα τοῦ οὐ-
ραίου πάθους
τροπαιον ὑπὸ
χεῖρα ἰδίας εἰκό-
νος ἀνατεθῆναι
προσάττει

զոր արաբեալ սիւ-
զնայ եւ յա-
ւաղարեալ,
յաղէկաց պա-
տերազմաց,

και ἀναστας ἐποίη-
σε οἶκνον σταν-
ρόν ὡς εἶδεν ἐν
τῷ οὐρανῷ και
προηγέτο αὐ-
τοῦ... ἐνίκησας
τόν πόλεμον

բայց յետոյ հրա-
պարեալ ի
կնիքն

κατά κράτος και
ἐπανήλθεν
... ἔγων μῆτρο-
σθεν αὐτοῦ τὸν
οἶκνον τοῦ
στανρόν...
ἐβασίλευσεν ὑπὸ
Σιλβέστρου

Կարիէր հոս կը յաւելու սա խօսքը. «Կե-
րեալ թէ հոս Մաղաղաս համառօտած է այն-
պիսի աղբիւր մը, որ շատ մեծ նմանութիւն ունի
այն ընդմիջարկութեան հետ՝ զոր մասնանիշ
ըրած ենք Սեբեթարոյի վերոյց հայերէն թարգ-
մանութեան մէջ. («Հանդէս», 1892, էջ 375):
Երկու ընդգրկաց մէջ ալ ոչինչ (ոչ-հնչ)՝
բառին գործածութիւն չի կրնար մեկնուիլ պարզ
զուգագիտութեամբ մը»:

Այժմ յառաջ կը բերենք այն ընդմի-
ջարկութիւնն Սեբեթարոյի վերոյց համառ-
տութեան, որմէ առնուած կ'ընէ կարիէր Խո-
րենացոյ յիշեալ կտորը, Կորնու կ'ընեն մա-
ղաղասայառու հրատարակութեան համեմատ.
(էջ 713.) «Եւ յետ այսորիկ Լեւի ՄԱՐՏ պա-
տերազմի ընդ Հոգմայեցիս եւ ընդ Բիւզան-
դացիս... Եւ յաղթահարեցին Բիւզանդացիքն
զղաւթն Կոստանդիանոսի: Եւ յոյժ տրտմաւ եւ
տարակուսեալ հոգայր թէ զինչ արասցէ առ
վաղիւ ի պատերազմ. ՏԲՏԹԵԱԼ ՆՆԵՐԻ. եւ
տեսանէ ի տեսլան գիշերին վերնազօրի աստե-
ղաց նշան ԽԱՉԻ եւ բան՝ զի ուր յաւանդէ. զայս
նշան արարեալ առաջի, յաղեացես պատերազմիդ
եւ ամենայն մարտից... Եւ նորա ասին. այլ
նշան Բրիտանոսի... որ երէտեցաւ քեզ. սա է յաղ-
թութեան նշան... եւ հաւատաց կայսրն Կո-
ստանդիանոս եւ հրամայեց առնել զարկնակ խա-
չին որպէս ԵՐԵՒԵՏԱՆ ՆՄԱԻ ի տեսլանն: Եւ
եղեւ ի վաղիւն պարտեալ սաստիկ: Եւ հրամայեց
զինան խաչին կայսրն Կոստանդիանոս ԱԽԱՉԻ
իւր եւ զորացն մտանել ի մարտն, պարտեալ Մա-
րիմանա...» «Նոյն համառօտութեան մէջ
քիչ մը վարը (էջ 721.) «Եւ տիրեաց ամենայն
արեւմտեաց նշանաւ խաչին որ երեւեցաւ նմա.
Բայց հրապարակ է ինքնին, եւնի — Նորագիր
նշանակեցիք այն ամենն՝ որ Խորենացոյ քով
կը գտնուի. նորագոյն տառերով կը նշանակենք
այն նիւթիւնն որ հասարակաց կամ նոյնպէս են
վարուց նմա առաջին թարգմանութեան մէջ:

Արդ կը տեսնէ կարիէր որ «նշան» բառը
չկայ հոս Սեբեթարոսի վարուց հայ ընդմիջար-
կութեան մէջ, ինչպէս կը նշանակէր. այլ միայն
կայ Խորենացոյ քով: Այսպէս ինքն ալ կ'ըն-
դունի որ երկու բնագրաց (այսինքն՝ Մ. Խոր. եւ
Մաղաղասայ) մէջ զգուշանելով ոչինչ բառը
չի կրնար պարզ զուգահեռութեամբ մեկնուիլ:
Ուրեմն կը հետեւի ասկէ որ Մ. Խոր. հոս ալ
տակաւին իւր այն յուշական աղբիւր հետեւած
է, որմէ քաղած են նաեւ Մաղաղաս եւ Զատ-
կական ծամանակագրութիւնն. ինչպէս հոս նոյն-
պէս ուրիշ ամեն տեղ:

Ուրիշ եղբայրացութիւն մ'ալ: Եթէ այս
կտորներու մէջ գրական կապակցութիւն մ'ունին
Խոր. եւ Համառօտ խմբագրութիւնն, այս միայն
է որ Համառօտը կ'օրինակէ Խորենացիէն, եւ ոչ
ընաւ՝ թէ Խորենացի օրինակած է Համառօտու-
թիւնէն: Բայց ես կը գտնեմ որ մինչեւ այս
կտոր Համառօտը ալ հետեւած է միայն վա-
րուց հնագոյն թարգմանութեանն: Յիշեալ

կտորներուն մէջ խորենացւոյ անձանօթ մնացած են վարուց թէ՛ հնագոյն թարգմանութիւնն եւ թէ՛ համառօտ խմբագրութիւնը:

Բայց շարունակութեան մէջ («Բայց յետոյ հրապարակաւ» եւն) անձուկ համաձայնութիւնը կան խորենացւոյ քով մէկ կողմանէ, եւ Համառօտութեան՝ միւս կողմանէ: «Բիւզանդական թերթին» մէջ զատնք մեկնել ուզած եմ՝ ենթադրելով թէ հասարակաց աղբիւրէ մ'ըլլան: Բայց սխալ քայլ մ'առած էի՝ այս հասարակաց աղբիւրը դնելով Ազգութանքը ղեկայ մէկ գիրքին՝ որ այժմ կորսուած ըլլայ:

Ինչպէս մեկնելու է այս ազգակցութիւնը: «Բիւզ. թերթին» մէջ ցուցցցած եմ որ խորենացւոյ բնագիրը չի մեկնուիր՝ ընդունելով թէ Համառօտութեանն օրինակն ըլլայ, ոչ ալ ընդունելով թէ խոր. աչքին առջև ունէր միայն վարուց հնագոյն թարգմանութիւնը: Ասի կը հետեւի խորենացւոյ՝ օրինակի համար՝ նաեւ միակ յաջորդ խօսքէն իսկ, «որոյ լուեալ զլալին մանկանցն հանդերձ մարցն կականմամբ, զթագեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիրն փրկութիւն»: «Մարգարէից» բառը կը յիշեցնէ յոյն բնագիրն *φιλανθρωπον* բառը: Թարգմանքը միաբան են լատինականին (*Cur ego praeponom salutem meam saluti populi innotentis*), որոնց արձագանգը չեն տար ոչ վարուց հնագոյն թարգմանութիւնը, ոչ Համառօտութիւնը, եւ ոչ Ուխտանէս:

Միակ ենթադրութիւնն՝ որ այս ամէն կէտերը կրնայ հաշտեցնել, այն է թէ խորենացւոյ բնագիրը Համառօտութեանն աւելի սկզբնագիրն է, եւ գրուած է անձէ մ'որ հիմնովին կը ծաննար վարուց թէ՛ հնագոյն թարգմանութիւնը, թէ՛ յոյն բնագիր մը եւ թէ՛ նաեւ լատինականն: Ասկէ կը հետեւցնեմ թէ այն անձն՝ որ գրած է Պատմութեան (խոր.) Բ, ԳԼ. Զգ կտորը՝ միանգամայն հեղինակ է Սեղբեսարոսի վարուց հնագոյն թարգմանութեան: Ասի կրնայ մեկնել նաեւ այն կէտը թէ ինչպէս կրնար խոր. յիշեալ հնագոյն թարգմանութիւնը գործածել Մեսրոպայ վրայ գրած ներքողանքն յօրինելու: Կը կարծեմ՝ գործածել թէ թարգմանիչը եր նաեւ փիլիսոփ, որ այն վարդապետն է՝ որուն անարժան աշակերտն կը խոստովանի ինք զինքն: Ինծի կ'երեւայ թէ փիլիսոփ թարգմանութիւնը նոյն ձեռքէն ելած է՝ որմէ թարգմանուած էին նախնաբար Սոկրատեան եւ Սեղբեսարոսի վարդը: Խորենացի կրնար Հռոմէն կամ Աղեքսանդրիայէն անուալ բերել վարուց լատին

եւ յոյն բնագիրները: Եւ ասոր համար կը գրէ իւր պաշտպան-իշխանին՝ «Ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարագ ի թարգմանութեանց»:

Կարիքը իւր «Խորագոյն Աղբերաց» մէջ 1893ին կը խորհրդածէ պայպէս. «Կոստանդիանոսի պատմութիւնն» այնպէս ինչպէս հոն տեղ (այսինքն՝ խոր. Բ, Զգ) կը պատմուի, ամենեւին չի միաբանիր այն ամէնուն՝ զոր աւելի վաւերական եւ աւելի արժանահաւատ յշատակարաններէն գիտները: Ընթերցողը անձամբ պիտի դատէ այժմ՝ Կոստանդիանոս ծնած է «պոռնկէ»՝ զոր այսօր պատմագիրներէն ոչ որ կ'ընդունին.՝ եւն եւն:

Բայց գոնէ հոս խորենացի կը թարգմանէ աղբիւրէ մը, որմէ նոյն պատմութիւնը քաղած է նաեւ Զատական ծամանակագրութիւնն՝ արդէն Դ դարու կէսերէն: Ահաւասիկ ապացոյցը.

Մ. Խորենացի, Բ, Զգ.

Ընդ նոյն աւուրս ինին հարանիք եւ Մարտիմոնայ գտներն Դրակոցիտիս նաօի ի Եփեսոսից, փեւսպանալով նմա Կոստանդիանոսի կեաքի, որքոն Կոստանդիանոսին Հռոմայ, որ ոչ էր ի գտներն Մարտիմոնոսի, այլ ի Հեղեւայ պոռնկէ ծնեալ.

Հատիկ. Ժամանակագր. (Chron. Pasce. 277 D)

ὁ γὰρ Κωνσταντῖνος δὲ μετὰ Διοκλητιανὸν καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ βασιλεύσας, ἐξ ἐτέρας τινὸς μίσεως διηγεῖται ἀντὶς Κωνσταντίου παῖς ἀπὸ Ἑλένης.Κωνσταντῖνος δὲ νόθος ἐξ Ἑλένης ἀντὶς (sc. Κωνσταντίου) γενόμενος.

Մարգարայ քով չենք գտներ պատմուած թէ Կոստանդիանոս ապօրինաւոր ծնունդ էր Կոստանդոսի եւ Հելենինայ, — որ շատ լաւ կը ցուցնէ թէ Մարգարայ ուղղակի աղբիւր չէ խորենացւոյ: Մարգարայ գրելու ժամանակն ալ յարմար չէր պատմել այսպիսի բաներ Ս. Հելենինայ վրայ: Նոյն իսկ այն կէտն՝ որ Սեղբեսարոսի վարքն ընդարձակ կը պատմէ Կոստանդիանոս ծնունդն ի «պոռնկէ», պայծառ ապացոյց է անոր հնութեան: Միւս կողմանէ յատկանշանակն է այն՝ որ Կոստանդիանոս Սկրտութեան պատմութիւնը խարդախուած է նոյն վարուց մէջ: Դ դարուն վերջինն այնչափ ծանրակշռութիւն չունէր ըստ մարմնի ծնած ըլլալն ի «պոռնկէ», որչափ անհանգուրժելի էր հոգեւորապէս Սկրտութեամբ ծնած ըլլալն հրեւսական շրջանի մը մէջ. եւ այս ուղղափառ հաւատացելոյ ականջներուն վերաւորիչ էր:

Ուրիշ ապացոյց մ'ալ կը բերենք ցուցընելու որ Մարգարայ չէր խորենացւոյ աղբիւրը: Ուրիշ կտոր մըն է, որուն սկզբնագիրը կրնանք վերականգնել միայն Զատական ծամանակագրութեանն օգնութեամբը:

Եթե որեւէ տարակոյս մը կայր, Հոլշտեյն-ի-նս Դէյ-իֆին (Codex Holsteinius) յարգը վերահաստատելէս ետքն ալ, այն նկատմամբ թէ Զատեկական Ժամանակագրութեան առաջին կէտը Մարդադասէն Հնագոյն է եւ ոչ ընտանեկան օրինակուած, միայն խորենացոյ Պատմութիւնն ինքնին բաւական էր այս տարակոյսները լիովին բառնալու: Ոչ միայն ստով խորենացի առաջնորդ մը կ'ըլլայ բիւզանդեան Ժամանակագրաց աղբրը ճշգրտելու, այլ ինքնին ալ աւելի արժանահաստ կ'ըլլայ, եթէ ընդունինք՝ ինչպէս այսուհետեւ անհրաժեշտ է ընդունիլ՝ որ իւր գործածած աղբիւրներն ստուգիւ մեծ հստկութիւն ունենին:

Վարիէր կը պայքարէր այն առարկութեան դէմ թէ Մ. Խոր. եւ Մարդադաս հասարակաց աղբիւրէ մը քաղած ըլլան, իրաւամբ պատասխանելով թէ այս առարկութիւնն այն Ժամանակ հիմաւոր կ'ըլլայ, «Եթէ ամենափոքր նշան մ'ալ գտնուէր որ այսպիսի աղբիւրի մը գոյութիւնը յայտնէր. ապա թէ ոչ՝ ենթադրութիւնն մին է առանց հիման:» — Բայց արդ ցուցուցի որ այսպիսի հասարակաց աղբիւր մը գոյութիւն ունէր. եւ կը համարձակիմ մտածել որ Վարիէր ըլցաջնելով իւր հշտակապ հետազոտութիւնը,* — հետազոտութիւններ՝ առանց որոնց այս խնդիրը լուսարանից պիտի չկարենայի երբեք, — պիտի մատակարարէ մեզի շատ աւելի ապացոյցներ՝ քան որչափ ես կ'ըսայ հաւաքել:

Այս հասարակաց բայց անձանօք աղբեր նկարագիրն ընելով՝ Վարիէր ինքնին մեծ կորուստութեամբ կը նշանակէ թէ «Հոս խօսքը հասակոտորի մը վրայ չէ, եւ ոչ աննշանակ աղբիւրի մը: Այն յիշատակարանն՝ որուն գոյութիւնն ապացուցանել պէտք էր, գտնելով մեր ունեցած ծայրաքաղ համառոտութիւններէն՝ հարկ էր որ գտնայ Ցալիստի ինքնակալին մահուանէն (276) մինչեւ Թէոդոս Մեծին մահը (395) հասնէր:» Ես ալ կը կարծեմ թէ այս աղբիւրը Ժամանակագրութիւնն մըն էր, որ՝ քրիստոնէական Ժամանակագրութեանց մեծագոյն մասին պէս՝ կը սկսէր աշխարհիս ստեղծմանէն:

Սը զարմանամ որ Վարիէր այնպէս անպայման կը մերժէ այն ամէն առարկութիւնը որ

* ինչպէս նշանակեցինք, եւ ինչպէս կռկին կը խնդրէ հայագետը Թոթով մը (17 Ապր. 1902) յատկապէս ծանուցանելու, յօդուած գրուած էր «Ուսուցչական Կարիքի մատուցող թուականն յստալ, որուն մասն անփոխարինելի կորուստ մըն է հայերէն ուսմանց համար:»

Հասարակաց աղբիւր մ'ենթադրելու վրայ կեցած են: Մէկ կողմանէ պէտք էր խորհիլ որ Բիւզանդեան գրականութեան միայն բեկորները ծանօթ են մեզի. եւ միւս կողմանէ՝ որ Մարդադասը անուն կրող գրող առջին հրատարակութիւնն իսկ միաբան ճանչցած են գիտնականք թէ նոյն գործը հնագոյն աղբիւրաց իսկոնկոյ մըն է՝ խառն ի խառն ցրուած, իրարու խառնուած, առանց կարգի եւ առանց քննադատական ոգւոյ ստուերի մը:

Վընդուեիմ թէ Մ. Խորենացոյ անունը կրող Պատմութեան հեղինակը, — վասն զի բուն ընտանիքն մէջ չի գտնուիր հեղինակն յանունէ կոչուած, — կրնար այս հին աղբիւրները գործածել թէ՛ Ը գարուն սկիզբները թէ՛ Ե գարուն վերջերը: Բայց անագանագոյն Ժամանակը ցուցնելու համար պէտք է ուրիշ աւելի զօրաւոր ապացոյցներ բերել՝ քան թէ Մարդադասէ քաղուած փաստերը, կամ քան այն ատարակուելի փոխառութիւնք՝ զոր ըրած է Մ. Խոր. փոխին հայերէն թարգմանութիւնէն, Ս. Գրոց հայերէն ընտգրէն, Սեղեւստրոսի Վարքէն, Սիւրբանէն, Եւսեբեայ հայերէն թարգմանութիւնէն, Աղեքսանդրի Վարքէն, Ագաթանգեղոսն եւ Փաւստոս Բիւզանդացիէն:

Սակայն յոյս ունիմ որ երկրորդ յօդուածով մը պիտի կարենամ խորենացոյ եւ հայ մատենագրաց մէջ եղած գրական աղբիւրները քննադատել, ուր անտիպ աղբիւրներ յտառը բերելով պիտի ապացուցանեմ որ Խոր. Պատմութիւնը ծանօթ էր եւ վկայութեան կը կոչուէր արդէն 686ին Յ. Բ.: Պիտի խօսիմ ընդ-միջարկութեանց, կերպարանափոխութեանց եւ նոյն իսկ շարունակութեանց վրայ, զորոնք կրած է այս գիրքն, նոյն իսկ Ժ գրարէն ալ յառաջ: Այժմ աւարտելով՝ ցայս վայր ձեռք բերուած եղբակցութեանց համառոտ ամփոփում մը կ'ընեմ:

Ա. փոխին Տիրակալի եւ Գրիգոր Զորափորցի Է գարուն վերջերը «Փոքր» Սոկրատայ խմբագրողներն եղան, այսինքն՝ այն ընդմիջարկեալ համառոտութեանց, որ եղած են Սիւրբատայ եւ Սեղեւստրոսի վարուց առաջին թարգմանութեանց վրայէն:

Բ. Այս առաջին թարգմանութիւնք գաւական են, այսինքն՝ այն նշանակութեամբ թէ 500էն Յ. Բ. յառաջ կատարուած են:

Գ. Նկատի առնելով ո՞նչ եւ կապակցութիւնքն որ կան ասոնց եւ խորենացոյ Պատ-

մագրութեան մէջ, կրնան ասոնք ալ նոյն ձեռքէն ըլլալ՝ որ դրած է յիշեալ Պատմութիւնը:

Գ. Մաղաղաս ո՛չ խորենացոյ եւ ո՛չ Զատկական ժամանակագրութեան հնագոյն աղբիւրն է, թէեւ ինքն ալ նոյն աղբիւրներէն քաղած է:

Ե. խորենացի չէ քաղած՝ ո՛չ Զատկական ժամանակագրութեան, ո՛չ Մաղաղասէն, այլ հասարակաց աղբիւրներէ:

Զ. Այս հասարակաց աղբիւրները, գոնէ 354 տարին յառաջ եղած տեղեկութեանց համար — որ տարին վերջնակէս (terminus) է ընդարձակ ժամանակագրական չորանի մը, — հանրածանօթ էին, եւ նոյն տարին՝ 354ին՝ գործածուած Զատկական ժամանակագրութիւնէն:

Է. Եթէ ընդունինք խորենացոյ գրելուն աւանդական ժամանակը՝ 480 տարին՝ խորենացի մինչեւ 354¹ տարին քաղած է աղբերէ մ'որ արդէն այն ատեն 130 տարւան հնութիւն ունէր:

Ը. Թէոդոսի կայսեր ժամանակի գէպերը կ'ընտելլ խորենացոյ եւ Մաղաղասայ համեմատ, կը տեսնենք որ խորենացի՝ ինչպէս 354էն յառաջ՝ նոյնպէս նոյն թուականէն ետքը՝ կը շարունակէ նոյն հասարակաց աղբիւրէն քաղել, որ ո՛չ Մաղաղասն էր եւ ո՛չ Զատկական ժամանակագրութիւնը:

ԿՈՆՏԱՆԻՆՈՒԼ



Հ Ն Ա Ս Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ԿՈՎԿԱՍԵՆ ՆԱԽԱՐԱՐՄԱՆ ԳԵՆԵԱԼՈԳԻԱ

Ս. Էլմիսնի միաբան Տէր-Խաչիկ Վ. Դատենին պարտական ենք մերք ո՛չ միայն Զուարթնոց կամ Առապարի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պեղմամբ մի շարք թանկագին հնութեանց գիւտը, այլ եւ ձեռագրերի, կոնդաքների, իշխանական վաւերագրերի՝ այն քաւական ձոխ ժողովածուն, որուն ցուցակը կազմելու բախտ եմ ունեցել 1897—8 թուականներին: Այստեղ ես ի միջի այլոց խօսելու եմ Հ. Խաչիկի այն թանկագին հնութեանց ժողովածուի մասին, որ նա գտել է 6 նախապատմական գերեզմանների պեղելիս, եւ փորձելու եմ լուծել Հետեւեալ հարցերը. 1. Թէ հնութեան չայնքը Բաբելոնի թագաւորութեան ժամանակն ունեցե՞լ են թէ ոչ. եւ 2. մինչեւ այժմ բացուած կովկասեան կոթողներէ ի՞նչ է նայելիս լինել:

Նախ քան բուն խնդրին անցնելը թող տրուի ինչ մի համառօտ հայեացք ձգել կովկասում կատարուած նախապատմական գերեզմանների պեղման վրայ: Զուտ գիտնական նպատակով կովկասում առաջին պեղումներն արել են Ռուսները 70ական թուականներին: Նրանց ենք պարտական Մարկեֆէլցիի եւ Սերգուշևի (1867) եւ Ռեյբիի (1876) կուրգանների բացումը: Այս զամբարաններում գտնուած հնութեանց մանրամասն նկարագիրը՝ որքան իսկ է յայտնի, լոյս չէ տեսել: Ռուսներից յետոյ Ֆրանսիացիք են որ ամէնից աւելի հետաքրքրուում են կովկասեան նախապատմական գերեզմաններով՝ 1888ին Գահլիէի թանգարանի կառավարիչ եւ դոմեանական հնագէտ Ժ. Դե Մոնթո, Ֆրանսիայի լուսսահորութեան նախարարի յանձնարարութեամբ մօտ 2 տարի կովկասում ձեռնարկ հետզհետէ բաց է անում Հէյլանդայի, Անի-Մոնթի, Իւլ-Քիլի-Մոնթի եւ Մոնթիէի կուրգանները եւ իւր հետազոտութիւնները հրատարակում է իւր երկհատոր գեղեցիկ աշխատութեան մէջ, որը հետեւեալ վերնագրին է կրում. Mission scientifique au Caucase, études archéologiques et historiques I. I. Les premiers âges des métaux dans l'Arménie russe. 1889. Paris. I. II. Recherches sur les Origines des peuples du Caucase. Այս աշխատութիւնը միակն է իւր տեսակին մէջ՝ ընդհանրապէս կովկասում եւ մասնաւորապէս Հայաստանում մետաղագործութեան պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար. Ժ. Դե Մոնթից յետոյ նրա ազգականներից մէկը Հ. Դե Մոնթի բաց է արել Սաթուրի կուրգանը: Այս Ֆրանսիացիներից յետոյ պեղման գործը ստանձնում են գերմանացիները: Հուշու Ռեյսլանի դպրոցի գերմաններէնի եւ երաժշտութեան ուսուցիչ Է. Ռեյսլէ պեղում է Ալեյ-Մոնթի Գերեզմանները 1888—1895 թուներին եւ մանրամասն մի հետազոտութիւն հրատարակում Ֆիրկովի, Բասմաչի եւ Ֆոսի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Zeitschrift für Ethnologie հանդէսում՝ եւ իւր այս գիտնական աշխատութեան համար Պետերբուրգի Այս. հնագիտ. ընկ. անդամ ընտրուում: Սրան յաջորդում է մերայնոց քաջ ծանօթ Գր. Վ. Բեյլի իւր Գեորգիէի կուրգանի եւ Կիւսի-Մոնթի կուրգանների արդիւնաւոր պեղմանը: Այս բոլոր պեղմանց արդիւնքը մտնողովն կամ մասամբ արդէն յայտնի են գիտնական աշխարհին. մինչդեռ Հ. Խաչիկի գիւտերը գեո. բոլորովին անյայտ են. Հ. Խաչիկ բաց է արել 1887ին Դադուկա գեղի, 1888ին Ալեյ-Մոնթի, Բա-